Textual Criticism of Persian Literature
University of Isfahan E-ISSN: 2476-3268
Vol. 14, Issue 3, No. 55, Autumn 2022
10.22108/RPLL.2022.132271.2019
:20.1001.1.24763268.1401.14.3.5.8

(Research Paper)

Editing and Reporting Some Words, Expressions, and Phrases from *Nozhat-Name-ye Alaie*

Rahman Zabihi[*]
Maryam Kasaei[**]

Abstract

Nozhat-Nameh Alaie is one of the most important ancient encyclopedias in the history of Persian literature that, due to its specific nature, is considered a multi-competent text and exposes the reader to a diverse number of genera. This text is composed of the knowledge of zoology, mineralogy, agriculture, astrology, history, geography, mythology and epic, talisman, insight, and so forth, which have been mixed with different popular customs and beliefs giving it a close resemblance to the Persian fantasy literature. Contrary to its significance, this text has been edited by Farhang Jahanpour and has been published without any endnote section. Despite using original and reliable manuscripts, this edition suffers from a lot of shortcomings. The present study takes a descriptive-analytical approach to edit and report a number of words, idioms, and phrases of *Nozhat-Nameh Alaie*. The main objective of the study is to edit a number of positions from the book on the basis of the original editor's referred manuscripts, in order to further explain and analyze them with reference to other similar and corresponding texts. The results of the study show that although the original editor had access to dependable copies of manuscripts, lacking a definite methodology and criteria in editing the text, on one hand, and paying scares attention to the various knowledge of the text and its cultural backbone on the other hand, have led to many errors and shortcomings in *Nozhat-Nameh Alaie*. However, by reflecting on the manuscripts and referring to parallel and proper similar resources, these failures are rectifiable.

Introduction

Nozhat-Nameh Alaie, the most important legacy of Shahmardan ibn Abalkheir, is one of the oldest encyclopedias in Persian literature written during 1097-1102 AD in Yazd, Iran. The main objective of the present study is to edit, explain, and analyze a number of words, expressions, and phrases in this work. In the course of this study, the researchers show that there has been no obvious and proper criterion in the previous edition. Many original versions of records in the ancient manuscripts have been ignored and many erroneous ones have found their way into the text. The editor's lack of proper attention to various subjects and content of different sections in the book, his

[*]Associate Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ilam University, Ilam, Iran (Corresponding Author Email: r.zabihi@ilam.ac.ir)
[**] PhD Candidate of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ilam University, Ilam, Iran

This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ignorance of basic knowledge and information essential for understanding the subjects, and missing the necessary resources have led to many errors in this edition of *Nozhat-Nameh Alaie*.

Materials and Methods

This study has been conducted on the basis of close attention to the versions of the manuscripts by the *Nozhat-Nameh* editor on one hand and referring to the sources related to each section of the book on the other hand. The edited version is on the basis of five manuscripts. We have edited the target phrases on the basis of the recording of the alternative versions. Furthermore, because of the multi-knowledge nature of the book, the researchers referred to numerous and varied sources pertinent to popular culture, zoology, mineralogy, medicine, history, myth and epic, geography, agriculture, and so on. Grounds and causes for inaccuracies, distortions, and twists were also explained.

Discussion of Results and Conclusions

Nozhat-Nameh Alaie is one of the most important ancient encyclopedias in Iranian history which is highly prominent considering its vast inclusion of vocabulary, compound words, and syntactic structures. Due to its encyclopedic nature, it is also a multi-knowledge text that incorporates issues as varied as zoology, agriculture, mineralogy, astronomy, talisman, medicine, acumen, dream interpretation, etc. Subjects and topics in this book are intermingled with popular culture. Therefore, it contains a plethora of ancient beliefs and traditions. On this account, critical editing of this text necessitates special conditions and prerequisites which have not been provided in the course of the previous edition. Despite access to some of the best manuscripts, the lack of an editing method and a proper criterion has led to numerous errors by the editor to the extent that he has ignored some authentic versions altogether and included invalid versions of the recordings in the text.

In addition to this lack of clear methodology, failure to pay proper attention to different meaning dimensions gave rise to abundant erroneous versions in the text. Part of the shortcoming of *Nozhat-Nameh Alaie* is also due to missing out on necessary zoological knowledge and related traditions and beliefs. For instance, deficiency of proper information about horse diseases, hyena hunting, hyena's adverse habits, and medical properties of horses' and donkeys' hooves has led to the inclusion of a number of inaccurate versions of recordings. The lack of proper agricultural information about how to plant pomegranate cuttings or radish is also the source of some of the mistakes in the edition. Negligence of some of the mineralogical remarks in the text like assigning male and female genders to some minerals, the natural refinedness of crystals in the mine, and the existence of a type of salt named Andarani also caused some defective content to find their ways in the edition. Some geographical names like Oballah and Yosraghan have been changed into Ileh and Yaraghan, respectively.

This study edits and explains 24 ambiguous subjects from the *Nozhat-Nameh Alaie* text. Moreover, it clearly shows that reaching authentic versions of recordings, in addition to meticulous attention to and reflection on the manuscripts, necessitates a vast background knowledge about various subjects of the book and reference to suitable sources.

Keywords: *Nozhat-Nameh Alaie*, Manuscripts, Text Edition, Accurate Records, Knowledge of the Time.

References

1. Afshar, I. (Ed.) (2006). *Khabgozari*. Tehran: Alma'i Publication.
2. Afshar, I. (Ed.) (2007). *Jamali Yazdi's farokh nameh*. Tehran: Amir Kabir Publication.
3. Afshar, I. (Ed.) (2008). *Birjandi's marefat-e falahat*. Tehran: Miras Maktoub Publication.
4. Afshar, I., & Daryagasht, M. R. (Eds.) (2004). *Johari Neyshabouri's jawaher nameh of Nezami*. Tehran: Ney Publication.
5. Ansari Dameshghi, S. (n.d). *Nokhba-tol dahr fi ajayeb al-bar-e wa al-bahr*. Translated by Seyed Hamid Tabibian. Tehran: Asatir Publication.

6. Bahar, M. (Ed.) (1939). *Mojma ol-tawarikh wa al-ghesas*. Tehran: Kolaleh Khavar Publication.

7. Bahar, M. (2007). *Sabk shenasi*. Tehran: Zavar Publication.

8. Bahar, M. (2011). *Faranbaghdadegi (Bendaheshn)*. Tehran: Tous Publication.

9. Daneshpazhouh, M. T., & Afshar, I. (Eds.) (1971). *Doniseri's nawader ol-tabador le-tohfat ol-bahador*. Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran Publication.

10. Dehkhoda, A. (1988). *Loghat-nameh*. Tehran: Loghat-Nameh Institute.

11. Dekhouyeh, M. (Ed.) (1923). *Ibn-e-Faghih Hamedani's mokhtasar-ol ketab-ol boldan*. Leiden: Braille Press.

12. Eghbal Ashtiani, A. (Ed.) (1987). *Ibn-e-Esfandyar's tarikh,e tabarestan*. Tehran: Padideh Khavar Publication.

13. Hadi, Y. (Ed.) (1995). *Aboureyhan Birouni's aljamaher fi al-jawaher*. Tehran: Miras-e Maktoub Publication.

14. Hakim Mo'men. (n.d). *Tohfehye Hakim Mo'men*. Tehran: Sanayi Publication.

15. Haroun, A. (Ed.) (1943). *Jahez's al-heywan.* Egypt: Matba'a Al Mostafa Al Bali.

16. Ibn-e-Houghel. (n.d). *Safar nameh-ye Ibn-e-Houghel (Iran in soratoal arz*). Translated by Ja'far Sho'ar. Tehran: Amir Kabir Publication.

17. Ibn-e-Khaldoun, A. (n.d). *Mokhadameh*. Translated by Mohammad Parvin Gonabadi. Tehran: Book Translation and Publication Agency.

18. Ibn-e-Khordadbeh. (n.d). *Masalek wa Mamalek.* Translated by Sa'id Khakrand, prefaced by Andreas Michel, Tehran: The Studies and Publications of Nations' Heritage Institute and the Cultural Institute of Honafa.

19. Ibn-e-Nadim, M. (n.d). *Alfehrest*. Translated by Mohammad Reza Tajadod. Tehran: Asatir Publication.

20. Ibn-e-Sina, H. (n.d). *The Canon*. Translated by Abdulrahman Sharafkandi (Haghar). Tehran: Soroush Publication.

21. Jahanpour, F. (Ed.) (1983). *Shahmardan Ibn Abi Al-Kheir's nozhat-nameh Alaie*. Tehran: Institute of Cultural Studies and Researches.

22. Jahanpour, F. (1984). Nozhat-Nameh Alaie by Shahmardan ibn Razi (1). *Iran Nameh, 8*, 575-594.

23. Khaleghi Motlagh, J. (Ed.) (2009). *Ferdowsi's Shahnameh*. Tehran: Great Islamic Encyclopedia Center.

24. Mas'oudi, A. (n.d). *Morouj ol-zahab*. Translated by Abolghasem Payandeh. Tehran: Elmi va Farhangi Publication.

25. Mayel Heravi, N. (1990). *Texts critique and editing*. Mashhad: Islamic Researches Institute of Astan Ghods Razawi.

26. Minovi, M. (Ed.) (2007). *Nasrolah Monshi's translation of kelileh va demneh*. (n.p).

27. Mir, M. T. (Ed.) (1992). *Ansari Shirazi's ekhtiarat bade'i*. Tehran: Pakhsh Razi Medical Company.

28. Moghadasi, A. (n.d). *Ahsan ol-taghasim fi ma'refat ol-aghalim*. Translated by Alinaghi Vaziri. Tehran: Iran Authors and Translators Company.

29. Moghadasi, M. (n.d). *Afarinesh va tarikh (creation and history)*. Translated by Mohammad Reza Shafi'e Kadkani. Tehran: Agah Publication.

30. Mohaddes, M., & Beigbabapour, Y. (Eds.) (2015). *Tabrizi's khavas ol-Haywan.* Tehran: Safir Erdehal Publication.

31. Mo'in, M. (Ed.) (1963). *Tabrizi's borhan ghate.* Tehran: Ibn Sina Library.

32. Moshiri, M. (Ed.) (1977). *Abou Nasri Heravi's ershad al-zera'a*. Tehran: Amir Kabir Publication.

33. Nazari, S. M. (Ed.) (2012). *Yousefi Heravi's riyaz ol-adwia*. Tehran: Alma'i Publication.

34. Razawi Borghe'i, S. H. (Ed.) (2011). *Hobaish Teflisi's bayan ol-tebb*. Tehran: Ney Publication.

35. Riahi, M. A. (Ed.) (1963). *Bakran's jahan nameh*. Tehran: Ibn-Sina Library.

36. Roshan, M. (Ed.) (2009). *Maraghi's manafe' ol-haywan*. Tehran: Mahmoud Afshar Endowment Foundation.

37. Sabouhi, N. (Ed.) (1961). *Zakaria Ghazvini's ajayeb ol-makhloughat wa gharayeb ol-mojoudat*. Tehran: Naser Khosro Library.

38. Safa, Z. (2007). *The history of literature in Iran*. Tehran: Ferdows Publication.

39. Sajjadi, Z. (1995). *Farhang loghat va ta'birat divan Khaleghi*. Tehran: Zavar Publication.

40. Sajjadi, Z. (Ed.) (1999). *Khaghani Sherwani's divan*. Tehran: Zawar Publication.

41. Samkhaniani, M., Akhiani, J., Islami, M., & Mohabati, M. (2020). Necessity of re-editing nozhat-nameh alaie. *Bi-Quarterly Journal of Literature History*, *13*(2), 171-196.

42. Soltani Gard Faramarzi, A. (Ed.) (1984). *Do fars nameh.* Tehran: McGill University Institute of Studies and Tehran University Press.

43. Sotoudeh, M. (Ed.) (1983). *Hodoud ol-alam*. Tehran: Tahouri Library.

44. Sotoudeh, M., & Afshar, I. (Eds.) (1989). *Hamedani's asar wa ahya*. Tehran: McGill University Institute of Islamic Studies and Tehran University Press.

45. Ta'ati, A. (Ed.) (1976). *Nakhjavani's sahah ol-fors*. Tehran: Book Translation and Publication Agency.

46. Tajbakhsh, H. (Ed.) (2009). *Jorjani's al-aghraz ol-tabi'a wal mabahes ol-ala'ia*. Tehran: Tehran University Press.

47. Van Zutphen, M., & Khatibi, A. (Eds.) (2015). *Faramarz nameh bozorg.* Tehran: Sokhan Publication.

48. Vasel, G. (1989). *Persian Encyclopedias*. Translated by Mohammad Ali Amir Mo'ezi. Tehran: Tous Publication.

49. Yaghmai, H. (Ed.) (1976). *Asadi Tousi's garshasb nameh.* Tehran: Tahouri Publication.

50. Yahaghi, M. J., & Seyedi, M. (Eds.) (2009). *Tarikh-e Beihaghi*. Tehran: Sokhan Publication.

51. Yousefi, Gh. (Ed.) (1996). *Onsor Al-Mo'ali's ghabous nameh*. Tehran: Elmi va Farhangi Publication.

52. Zabihi, R. (2017). Herbal popular believes and tradition in nozhat-nameh Alaie. *Bimonthli Journal of Popular Culture and Literature*, *5*(18), 29-46.

53. Zaryab Khoui, A. (Ed.) (1991). *Aboureyhan Birouni's alsadineh*. Tehran: University Publication Center.

فصل‌نامه علمی متن‌شناسی ادب فارسی

سال چهاردهم

شمارهٔ سوم (پیاپی ۵۵)، پاییز ۱۴۰۱، ص ۵۵ – ۶۹

تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۱۰/۲۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۲/۴

10.22108/RPLL.2022.132271.2019

20.1001.1.24763268.1401.14.3.5.8

(مقالهٔ پژوهشی)

تصحیح و گزارش لغات، اصطلاحات و عباراتی از *نزهت‌نامهٔ علائی*

رحمان ذبیحی؛ * مریم کسائی**

چکیده

نزهت‌نامهٔ علائی از مهم‌ترین دایرةالمعارف‌های کهن تاریخ ادبیات فارسی است که به‌سبب سرشت خاص خویش، متنی چنددانشی به شمار می‌آید و مخاطب هنگام مطالعهٔ آن با مطالب گوناگونی روبه‌رو می‌شود. این متن ترکیبی از دانش‌های حیوان‌شناسی، کانی‌شناسی، کشاورزی، نجوم، تاریخ، جغرافیا، اسطوره و حماسه، طلسم، فراست و نظایر آن است که با آیین‌ها و باورهای عامه درآمیخته و به عجایب‌نامه‌ها نزدیک شده است. با وجود اهمیت فوق‌العادهٔ *نزهت‌نامهٔ علائی*، این متن تاکنون تنها یک بار به کوشش فرهنگ جهانپور تصحیح و بدون نگارش تعلیقات چاپ شده است. حاصل کار او با وجود استفاده از دست‌نویس‌های معتبر، کاستی‌های بسیار دارد. موضوع این پژوهش که به روش توصیفی ـ تحلیلی انجام شده، تصحیح و گزارش لغات، اصطلاحات و عباراتی از *نزهت‌نامهٔ علائی* است. مسئلهٔ اساسی پژوهش تصحیح بخش‌هایی از کتاب بر مبنای دست‌نویس‌های محل رجوع مصحح و تحلیل و شرح آنها با استفاده از متون مشابه و همسان است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد با وجود دسترسی مصحح به نسخه‌های معتبر، به‌سبب نبود روش و معیار روشن در تصحیح متن و بی‌توجهی به دانش‌های گوناگون و پشتوانهٔ فرهنگی متن، کاستی‌ها و اشتباهات بسیاری در متن *نزهت‌نامهٔ علائی* پدید آمده است؛ با تأمل در دست‌نویس‌ها و رجوع به منابع همسان و مشابه و مقتضی می‌توان این اشتباهات را تصحیح کرد و توضیح داد.

واژه‌های کلیدی

نزهت‌نامهٔ علائی؛ نسخه‌های خطی؛ تصحیح متن؛ ضبط درست؛ دانش‌های روزگار

* دانشیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران (نویسندهٔ مسئول)، r.zabihi@ilam.ac.ir

** دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران، maryamkasaiy64@yahoo.com

This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

۱ـ مقدمه

نزهت‌نامهٔ علائی یکی از کهن‌ترین دایرةالمعارف‌های زبان فارسی و مهم‌ترین اثر بازمانده از شهمردان بن ابی‌الخیر، دانشمند و منجم معروف سدهٔ پنجم هجری است. این اثر در میانهٔ سال‌های ۴۹۰-۴۹۵ در یزد تألیف و به علاءالدوله خاصبک ابوکالیجار گرشاسب تقدیم شد (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲، مقدمهٔ مصحح: ۷۳). این متن که همانند آثار علمی عصر غزنوی و سلجوقی به زبانی روشن و پیراسته نگاشته شده است (نک. بهار، ۱۳۸۶، ج ۲: ۱۷۰؛ همچنین رک. صفا، ۱۳۸۶، ج ۲: ۹۰۹؛ جهانپور، ۱۳۶۳: ۵۸۴)، افزون‌بر ارزش‌های زبانی، از جنبهٔ تاریخ علوم و به‌ویژه ازمنظر فرهنگ عامه و پیشینهٔ آیین‌ها و باورهای کهن در کمال اهمیت است (ذبیحی، ۱۳۹۶: ۲۹-۴۶؛ نیز نک. وسل، ۱۳۶۸: ۳۹). *نزهت‌نامه* ترجمه و نگارش کتاب *البدایع* است که شهمردان پیشتر آن را براساس کتاب‌های بسیاری به زبان عربی تألیف کرده بود: «از آن جملت یکی کتاب البدایع است در خواص و طبایع و منافع و چند علم دیگر که از کتب بسیار برگزیدم» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۸). *البدایع* امروز در دست نیست. مؤلف برای استفادهٔ فارسی‌زبانان، مطالب آن کتاب را با افزود و کاست به فارسی برگردانده و نزهت‌نامه خوانده است: «کتابی ساختم به پارسی دری و بر آن کتاب اول زیادت و نقصان کردم چنانکه بایست و ترتیب بگردانیدم» (همان). این متن در دو قسم تدوین شده است و مباحثی مانند خواص و طبایع، حیوان‌شناسی، پرنده‌شناسی، حشره‌شناسی، کشاورزی، کانی‌شناسی، حساب، نجوم، ریاضیات، منطق، هندسه، طلسم، طب، فراست، آثار علوی، تعبیر خواب، عطرسازی و نظایر آن را در بر دارد. مؤلف در تدوین اصل کتاب به زبان عربی، از منابع متعددی تأثیر پذیرفته (نک. جهانپور، ۱۳۶۳: ۵۸۵-۵۹۱) و با ترجمه و نگارش آن به زبان فارسی، در تألیف برخی آثار پس از خویش، ازجمله *فرخ‌نامهٔ جمالی* و *تاریخ یزد*، مؤثر بوده است (همان: ۵۷۹). مسئلهٔ اساسی این پژوهش تصحیح، شرح و تحلیل لغات، اصطلاحات و عباراتی از نزهت‌نامهٔ علائی است. از خلال پژوهش روشن می‌شود که معیار روشن و مناسبی در تصحیح این کتاب وجود نداشته و بدون هیچ دلیلی بسیاری از ضبط‌های اصیل دست‌نویس‌های کهن به حاشیه رفته و ضبط‌های نادرست در متن آمده است. بی‌توجهی مصحح به موضوع و محتوای متنوع بخش‌های مختلف کتاب و غفلت از آگاهی‌های ضروری در شناخت مباحث و رجوع به منابع مقتضی، دلیل دیگر لغزش‌های فراوان در تصحیح متن است.

۱ـ۱ پیشنیهٔ پژوهش

نخستین‌بار محمد خوانساری و ا. ن. کمپانیونی به تصحیح *نزهت‌نامهٔ علائی* همت گماشتند؛ اما نتیجهٔ کار آنها منتشر نشد (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲، مقدمهٔ مصحح: ۱۷). متن یادشده تنها یک بار به کوشش فرهنگ جهانپور تصحیح و چاپ شده است. مصحح مقدمه‌ای مفصل در شناخت احوال و آثار شهمردان بن ابی‌الخیر و برخی ویژگی‌های *نزهت‌نامه* نگاشته است. این چاپ تعلیقات و نمایه ندارد. همچنین معصومه سام‌خانیانی و همکاران در مقاله‌ای با عنوان «ضرورت تصحیح دوبارهٔ نزهت‌نامهٔ علائی» ضمن بررسی کاستی‌های چاپ جهانپور، پاره‌ای از عبارات کتاب را تصحیح کرده‌اند (سام‌خانیانی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۷۱-۱۹۶). در مقالهٔ یادشده، تأکید مؤلفان بر نسخه‌های خطی *نزهت‌نامه* است. در پژوهش حاضر برای نخستین‌بار بیست و چهار لغت، اصطلاح و عبارت از *نزهت‌نامهٔ علائی* تصحیح و گزارش شده است. از خلال این پژوهش روشن می‌شود که تصحیح جهانپور دو

اشکال عمده دارد؛ نخست، غفلت از معیارهای تصحیح متن و انتخاب ضبط‌های درست و دیگر نادیده‌گرفتن محتوا و زمینهٔ معنایی متن. همانطور که اشاره شد *نزهت‌نامه* متنی با مطالب متنوع است و تصحیح آن مستلزم آشنایی دقیق با دانش‌هایی مانند اسطوره، حماسه، کشاورزی، جغرافیای تاریخی، حیوان‌شناسی، فرهنگ عامه، اعلام تاریخی، فراست و نظایر آن است و بدون رجوع دقیق به منابع مقتضی در این زمینه، تصحیح دقیق این متن امکان‌پذیر نیست.

۱ـ۲ روش پژوهش

این پژوهش بر دو رکن استوار است: دقت در ضبط دست‌نویس‌های محل رجوع مصحح *نزهت‌نامهٔ علائی* و رجوع به منابع و مآخذ مرتبط با هر بخش از کتاب برای توضیح و تبیین ضبط درست. مصحح محترم روش تصحیح *نزهت‌نامه* را توضیح نداده؛ اما با دقت در نسخه‌بدل‌ها می‌توان گفت به روش التقاطی نظر داشته است (نک. سام‌خانیانی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۷۸). در این شیوه، برخلاف روش تصحیح بر مبنای نسخهٔ اساس، مصحح با دقت در سبک اثر و زبان و محتوای آن، ضبط درست را از میان نسخه‌های موجود انتخاب می‌کند. این شیوهٔ تصحیح دشوار است و ممکن است مصحح دراثر بی‌تسلطی بر زبان و محتوای اثر دچار «تصحیح آزاد» شود (مایل هروی، ۱۳۶۹: ۲۷۸-۲۸۰). جهانپور در تصحیح *نزهت‌نامهٔ علائی* از پنج دست‌نویس زیر استفاده کرده است: ۱) دست‌نویس کتابخانهٔ بودلیان در دانشگاه آکسفورد به شمارهٔ ۱۴۸۰، مورخ ۷۰۴ ق، ۱۷۳ برگ، به خط نسخ و با علامت اختصاری O. ۲) دست‌نویس کتابخانهٔ دوگال در گوتای آلمان به شمارهٔ ۱۰، ۱۶۷ برگ به خط نسخ و با علامت اختصاری G. تاریخ کتابت این نسخه که بدون بخش‌هایی از متن است، معلوم نیست؛ اما بنابر حدس مصحح در اوایل سدهٔ هشتم نگاشته شده است. ۳) دست‌نویس کتابخانهٔ جانورشناسی بلاکر در دانشگاه مونترال، مورخ ۸۰۷ ق، ۱۲۴ صفحه به خط نسخ و با علامت اختصاری M. این نسخه بدون بخش‌هایی از کتاب است. ۴) دست‌نویس کتابخانهٔ چستربیتی به شمارهٔ ۱۱۵، با علامت اختصاری B. نام کاتب و تاریخ کتابت این نسخه روشن نیست؛ اما بنابر حدس مصحح در سدهٔ هشتم کتابت شده است. این دست‌نویس حدود یک‌سوم متن را ندارد و کاتب گاه مطالب را خلاصه کرده است. ۵) دست‌نویس دیگر کتابخانهٔ چستربیتی به شمارهٔ ۲۵۵، مورخ ۱۰۰۷ ق. با علامت اختصاری D. این نسخه نیز بدون بخش‌هایی از متن است (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲، مقدمهٔ مصحح: ۳۷-۴۱). ما عبارات مدنظر را بر مبنای ضبط نسخه‌های یادشده، که در حاشیهٔ صفحات قید شده است، تصحیح کرده‌ایم. علاوه‌بر آن به‌سبب سرشت چنددانشی کتاب برای توضیح و تبیین ضبط درست، نویسندگان به منابع متعدد و متنوع در زمینه‌های فرهنگ عامه، حیوان‌شناسی، کانی‌شناسی، طب، تاریخ، اسطوره و حماسه، جغرافیا، کشاورزی، رجال و... رجوع کردند و دلایل تصحیف، تحریف و گشتگی عبارات بیان شد.

۲ـ تصحیح و گزارش مبهمات

در این پژوهش بیست و چهار واژه، اصطلاح و یا عبارت مبهم به شرح زیر تصحیح و گزارش شده است:

۲ـ۱ «چون اسب پای بر پی گرگ نهد نشاطش کم شود و اگر مادیان باشد خم گردد» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۵۹). ضبط «خم» تنها در نسخهٔ M آمده است. چهار نسخهٔ O، G، B و D «حمر» ضبط کرده‌اند. ضبط «خم» در

این عبارت معنی روشنی ندارد و باید آن را دگرگون‌شدهٔ «حمر» دانست. حمر از بیماری‌های اسب بوده است و هنگامی روی می‌داد که اسب دراثر خوردن جو دچار سوءهاضمه و بدبویی دهان می‌شد (عنصرالمعالی، ۱۳۷۵، تعلیقات مصحح: ۳۶۲). در این حال شکم اسب ورم می‌کرد و علائمی همانند قولنج در آن پیدا می‌شد. برای علاج حمر درمان‌های مختلفی به کار می‌رفت؛ مثلا گشنیز تر، زهرهٔ گاو، سپندان، درمنه، سرکه و روغن در گلوی اسب می‌ریختند. گاه برای بهبود، سم اسب را به گوگرد می‌آغشتند و سپس نشتر می‌زدند و قطران و نمک بر آن می‌ریختند (*دو فرس‌نامه*، ۱۳۶۶: ۹۳). حمر توسعا به معنی کندگردیدن و ماندگی هم به کار رفته است (نک. دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل حمر). از دیگر بیماری‌های اسب که ممکن است با ضبط عبارت فوق تناسب داشته باشد، «حمرا» است. حمرا به خستگی و ماندگی شدید اسب گفته شده که دراثر دواندن بیش از حد یا پرخوری عارض می‌شده است. برای علاج حمرا، اسب را با جوشاندهٔ آب و پشک گوسفند یا آب سرد می‌شستند. گاه نیز زخم‌های کوچکی در پرهٔ بینی آن ایجاد می‌کردند (*دو فرس‌نامه*، ۱۳۶۶: ۷۵-۷۷).

موضوع بحث در عبارت *نزهت‌نامه* بیان خواص غریب اعضای گرگ است. به باور مؤلف، اگر اسب پا بر جای پای گرگ بنهد نشاط و سرزندگی او کاستی می‌گیرد و اگر مادیان چنین کند توان حرکت را از دست می‌دهد و بر جای می‌ماند. در برخی منابع این ویژگی به استخوان گرگ نسبت داده شده است: «اگر ستوری پای بر استخوان گرگ نهد، لنگ شود» (جمالی یزدی، ۱۳۸۶: ۲۲). همچنین از دندان گرگ برای افکندن اسب دشمن استفاده می‌کردند: «اگر خواهد که خصم را از اسپ بیفگند دندان گرگ... در خاک باید کرد که چون اسپ بدواند درحال بیفتد، چون بر سر آن رسد» (همان). واژهٔ «حمر» یک بار دیگر ـ به مناسبت بیان خواص پوست بز کوهی ـ در *نزهت‌نامهٔ علائی* به کار رفته و باز به «خسته» گردانیده شده است: «اگر از پوست بازوش (بز کوهی) تازیانه‌ای سازند و اسب بدان رانند خسته نشود و هر اسبی که با خداوند آن تازیانه بدوانند هیچ بر آن سبق نبرند» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۹۴). ضبط «خسته» تنها در نسخهٔ O آمده است؛ درحالی‌که چهار دست‌نویس M، G، D و B «حمر» ضبط کرده‌اند.

۲ـ۲ «(کفتار) مردار خورد هرکجا یابد و چون فزونی خوردنی در بن دندانش بماند دهان باز کند تا مگس بر او نشیند و چون انبوه شده دندانش پاک کرده باشند و از حریصی او بر مردار آن است که گور بشکافد و مرده بیرون آرد» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۶۷). متن مطابق با ضبط نسخهٔ D است. ضبط چهار دست‌نویس O، M، G و B چنین است: «جون مکس (چون مگس) بر او انبوه شد دهان بر هم نهد و بخورد». ضبط منفرد نسخهٔ D ازنظر محتوایی با سیاق عبارت ناساگار است. موضوع سخن بیان عادت‌های نکوهیدهٔ کفتار است که مردار می‌خورد و سپس دهان باز می‌کند تا انبوه مگس برای تغذیه از گوشت‌های بازمانده در لای دندان‌ها، به دهانش برود. آنگاه دهان برهم می‌نهد و مگس‌ها را می‌خورد. در ادامهٔ مطلب از مورچه‌خواری کفتار یاد شده است: «به نزدیک سوراخ مورچه آید و چندانکه یابد به زبان از زمین بردارد و بخورد» (همان). در متون دیگر نیز به برخی عادات زشت کفتار اشاره شده است؛ کفتار همانند کرکس به مردارخواری مولع است (جاحظ، ۱۳۶۲ ق/ ۱۹۴۳ م، جزء ۵: ۳۲۱). قبر را می‌شکافد و جسد را می‌خورد (جاحظ، ۱۳۸۶ ق/ ۱۹۶۷ م، جزء ۶: ۴۵۰). مگس‌خواری کفتار را می‌توان با پرنده‌خواری تمساح مقایسه کرد: «از چیزی که خورد بسیار در بن دندان‌های او بماند، آنگاه دهان باز کند مرغکان خرد و لطیف با نقطه‌های بسیار بیایند و دندان‌های او پاک کنند. نهنگ چون دانست که چیزی نماند

دهان بر هم نهد و آن مرغکان را بخورد و بدین سبب مثل زنند چون مکافات نیکی بدی یابند گویند: مکافات التمساح» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۱۶۶).

۲ـ۳ «اگر کسی پیه او (کفتار) بر خویشتن آلاید و در جایگاه پلنگ شود به‌آسانی بتواندش گرفتن و پلنگ روشی نکند» (همان: ۶۸). ضبط عبارت پایانی در نسخه‌ها چنین است: O، M و G: بلنگ روشنی نکند؛ B: و پلنگ بدو گزند نکند؛ D: پلنگ بآسانی بتواند گرفتن و او را منقاد شود. ضبط «روشی» که در متن آمده است و در برخی نسخه‌ها آن را به «روشنی» تغییر داده‌اند و در بعضی دست‌نویس‌ها به‌دلیل درنیافتن معنی واژه، کل عبارت را دگرگون کرده‌اند، تصحیف «زوشی» است. زوش واژه‌ای کهن است که در *صحاح‌الفرس* بدخو، تند طبع و زود خشم معنی شده و بیت زیر از رودکی برای شاهد آن آمده است:

بانگ کردمت ای بت سیمین زوش خواندم تو را که هستی زوش

(نخجوانی، ۱۳۵۵: ۱۵۲)

این واژه در *گرشاسب‌نامه* برای توصیف شیر دربند و خشمگین به کار رفته است:

چنین گفت دانا که با خشم و جوش زبانم یکی بسته شیر است زوش

(اسدی طوسی، ۱۳۵۴: ۲۸۸)

خاقانی زوش را در وصف طفل بدخو و ناآرام به کار برده است (خاقانی شروانی، ۱۳۸۶: ۱۶۸؛ نیز نک. سجادی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۷۴۷). در برخی فرهنگ‌ها «زوش» به‌صورت «روش» ضبط شده که دهخدا آن را مصحف «زوش» دانسته است (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل روش). با توجه به آنچه یاد شد، معنای عبارت *نزهت‌نامه* روشن می‌شود؛ اگر کسی پیه کفتار به خود بمالد و به جایگاه پلنگ برود، می‌تواند به‌آسانی آن را بگیرد و پلنگ بدخویی و ناآرامی نخواهد کرد و به‌آسانی اسیر خواهد شد. در منابع دیگر هم به تأثیر پیه کفتار در صید پلنگ اشاره شده است: «پیه او را بر تن مالند، چون پلنگ او را بیند بترسد و بر پلنگ قوت گیرد» (عبدالهادی مراغی، ۱۳۸۸: ۷۶).

۲ـ۴ اگر (سم اسب) را بسوزانند و بر علت خنازیر نهند سود دارد و بجوشانند» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۷۲). بنابر گزارش مصحح در حاشیهٔ صفحه، این عبارت در دست‌نویس‌های O، M، D و B نیامده است. ضبط متن از دست‌نویس G برگزیده شده است. این ضبط را باید صورت جمع و تصحیف «بخوشاند» از مصدر خوشاندن در معنی خشکاندن دانست. خنازیر یا آماس خوک غده‌های کوچکی بوده که زیر گردن و بغل پدید می‌آمده است. قدما علت ایجاد خنازیر را بلغم سطبر یا سودای سوخته می‌دانستند (حبیش تفلیسی، ۱۳۹۰: ۹۸ و ۲۳۰؛ نیز نک. جرجانی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۸۲۱). درمان‌های بسیاری برای بهبود خنازیر توصیه شده است (ابن‌سینا، ۱۳۹۰، ج ۶: ۳۷۸-۳۹۲). سوختهٔ سم اسب را سبب تحلیل و خشک‌شدن خنازیر دانسته‌اند: «چون سوخته را خرد گردانند و بر علت خنازیر نهند متحلل کند» (عبدالهادی مراغی، ۱۳۸۸: ۸۸). «اگر سم اسپ بسوزند و خاکستر آن با روغن زیت معجون کرده بر خنازیر نهند نافع بود» (جمالی یزدی، ۱۳۸۶: ۳۰).

۲ـ۵ «دل استر... بگیرند و بر پلشک آهن زنند و بچوب درختی که هیچ برنیارد بریان کنند...» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۷۶). ضبط متن مطابق دست‌نویس O است. صورت صحیح واژهٔ یادشده که در سه نسخهٔ M، D و B آمده

«بلسک» به معنی سیخ کباب است: «آتش در هیزم زدند و غلامان خوانسالار با بلسک‌ها درآمدند و مرغان گردانیدن گرفتند» (بیهقی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۵۰۰).

۲ـ۶ «حلقه‌ای از سم دست راستش بکنند و انگشتری سازند از نقره، چون مصروع با خویشتن دارد بیفتد» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۷۹).

در منابع طبی نشانه‌ها و عواملی برای بیماری صرع برشمرده‌اند: «علامتش آن است که رگ‌های سر و روی، پر خون باشد و پیش از گرفتن صرع سر و رویش پرخون شود و بیفتد» (حبیش تفلیسی، ۱۳۹۰: ۳۷۹). «تا بخاری بد بر دماغ نشود، صرع نیوفتد» (جرجانی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۴۸۳)؛ «بسیار باشد که پس از بلوغ صرع افتد» (همان: ۴۸۵). «افتادن» در این منابع به معنی «پدیدآمدن» و «رخ‌دادن» نشانه‌های صرع به کار رفته است؛ چنانکه در هر دو شاهد از جرجانی در یکی از نسخه‌بدل‌ها به‌جای «افتادن»، «پدیدآمدن» ضبط شده که درواقع معنی و صورت ساده‌شدهٔ آن است. در عبارت *نزهت‌نامه*، موضوع بحث بیان فواید سم خر است. برخی اجزای این حیوان برای صرع مفید دانسته شده است (عبدالهادی مراغی، ۱۳۸۸: ۹۱ و ۹۳؛ جمالی یزدی، ۱۳۸۶: ۳۲). با این توضیح روشن می‌شود که «بیفتد» تصحیف «نیفتد» است. مؤلف معتقد است اگر مصروع حلقه‌ای از سم خر در دست راست داشته باشد عوارض صرع بر او رخ نمی‌دهد. تعبیر «افتادن» به معنی پدیدآمدن نشانه‌های صرع باز هم در *نزهت‌نامه* به کار رفته است (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۶۰ ۸۰؛ نیز نک. سام‌خانیانی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۸۳).

۲ـ۷ «(موش) اندر بردن خایه حیلتی لطیف سازد. یکی پستان بازافتد و خایه بچهار دست و پای در بر گیرد و دیگری دنبالش بگیرد و سوی سوراخ برد» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۱۱۷).

به‌سبب شکنندگی، موش توانایی حمل تخم پرندگان را ندارد. به همین سبب به پشت می‌خوابد و تخم پرنده را با دست و پا بر روی شکم می‌گیرد و موشی دیگر دم او را می‌کشد و به لانه می‌برد. بی‌تردید ضبط «پستان» که بدون هیچ نسخه‌بدلی در متن آمده، تصحیف «بستان/ به ستان» است. ستان یعنی خوابیدن به پشت به‌گونه‌ای که شکم و دست و پا رو به بالا باشد و «به ستان» قیدی برای توصیف این حالت است؛ «پس خویشتن مرده ساخت و بر روی آب ستان می‌رفت» (نصرالله منشی، ۱۳۸۶: ۹۲؛ نیز نک. عبدالهادی مراغی، ۱۳۸۸: ۱۲۰). این واژه سه بار دیگر نیز در *نزهت‌نامه* آمده و در هر سه بار دچار تصحیف و تحریف شده است: «چون موشی بر سقف خانه پیدا آید گربه زیر او پستان بازافتد (همان: ۱۱۸؛ نیز نک. همان: ۲۴۲). یک بار نیز به‌صورت «به پشت» تحریف شده؛ درحالی‌که در سه نسخهٔ O، M و D «بستان/ به ستان» آمده است (همان: ۱۰۵).

۲ـ۸ «خوردن زهرهٔ طاوس با سکنجبین و آب گرم چون کسی را درد شکم کند زود فایده آرد» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۱۴۱).

عبارت مشخص‌شده در نسخه‌های *نزهت‌نامه* دچار تصحیف و تحریف شده است. ضبط دو نسخه و آگاهی از یک باور طبی کهن، راهبر به ضبط اصیل است؛ ضبط عبارت در نسخهٔ G چنین است: «جون شکم رود». در نسخهٔ O «خون که از شکم رود» آمده است (همان). خون در نسخهٔ اخیر تصحیف «چون» است که در نسخهٔ G با یک نقطه کتابت شده است. به باور قدما زهرهٔ طاووس با سکنجبین و آب گرم درمان اسهال بوده است: «زهرهٔ او با سکنجبین و آب گرم هر که را شکم برود فایده دهد» (دنیسری، ۱۳۵۰: ۲۳۵). «زهرهٔ طاووس با سکنجبین و آب

گرم بخورند، شکم را به زودی بسته گرداند» (عبدالهادی مراغی، ۱۳۸۸: ۱۳۹)؛ بنابراین ضبط اصل عبارت *نزهت‌نامه* چنین است: چون کسی را شکم رود.

۲ـ۹ «قوت و پادشاهی او (ماهی کوسه) در حدود بصره تا از آن سوی ایله است» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۱۷۹).

ضبط واژهٔ مشخص‌شده در نسخهٔ O بدون نقطه است. نسخهٔ D همانند متن «ایله» ضبط کرده و دست‌نویس M «ابله» آورده است که به قرینهٔ بصره، ضبط صحیح همین است و دیگر ضبط‌ها را باید گشتهٔ آن به شمار آورد. «ابله» شهری بر کنارهٔ دجله بوده است: «بر دجله دم دهانهٔ نهر بصره، در سمت شمال است. مسجد جامع در بالای شهر، آباد و بزرگ است. جمع و جورتر و مرفه‌تر از بصره است» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۱۶۳). در این شهر که تا بصره دو منزل فاصله داشته است (نک. همان: ۱۸۹)، پارچه‌های معروفی از کتان می‌بافتند (همان: ۱۷۸). درباب ابله و موقعیت و رود آن در منابع مطالب و اشارات بسیاری آمده است (نک. ابن‌فقیه همدانی، ۱۳۰۲: ۱۰۴، ۱۲۰، ۱۸۸، ۲۳۶؛ انصاری دمشقی، ۱۳۸۲: ۱۴۴-۱۴۶). عثمان بن مظعون این شهر را به روزگار خلیفهٔ دوم تسخیر کرد (مقدسی، ۱۳۷۴: ۷۹۵). «ایله» که مصحح آن را به متن برده، نام منطقه‌ای در نزدیکی مصر بوده است (نک. ابن‌فقیه همدانی، ۱۳۰۲: ۵۷، ۶۹، ۹۲؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ۳۰۹) که به روایت مسعودی لقمان حکیم در آنجا می‌زیسته است (مسعودی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۴۹). این شهر ازنظر جغرافیایی تناسبی با بصره ندارد.

۲ـ۱۰ «آنچه فایده دهد و درد زخم بنشاند شیر گاو و سرگین مرغ و زیت و زراوند و دانهٔ مورد بوستانی و شیر انجیر و سداب سبز و چند بیدستر و سیراین همه سود دارد» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۱۹۴).

ضبط «چند بیدستر» که بدون هیچ نسخه‌بدلی در متن آمده است، در سیاق نحوی و معنایی کلام، معنای روشنی ندارد و بدون تردید تصحیف «جند بیدستر» است که در جایی دیگر از *نزهت‌نامه* نیز به «چند بیدستر» تصحیف شده است: «چند بیدستر خایهٔ اوست و این پارسی معرب است ای کند هرستر و هو خصیه الهوام» (همان: ۱۰۵). بیدستر (سگ آبی) را برای غده‌هایی که در زیر شکم داشته، شکار می‌کردند (عبدالهادی مراغی، ۱۳۸۸: ۱۲۰). جند بیدستر معرب گندبیدستر است (تبریزی، ۱۳۴۲، ج ۳: ۱۷۰۸) که برای دفع زهر گزندگان به کار می‌رفت: «داروهایی که بر جای گزیدگی جانوران زهرناک طلی کنند... شیر پخته و خام یا روغن گاو یا جند بیدستر یا روغن زیت...» (دنیسری، ۱۳۵۰: ۱۳۲). «زخم عقرب را نافع باشد چون در آن مالند» (عبدالهادی مراغی، ۱۳۸۸: ۱۲۰). «خصیهٔ او به قدر یک عدس نفع دهد از گزیدن ماران» (تبریزی، ۱۳۹۴: ۳۲۱). در *نزهت‌نامه* هم به خواص متعدد جند بیدستر اشاره شده است (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۱۰۶).

۲ـ۱۱ «اگر خواهی که پوست انار بنچکد در بن آن درخت سنگی که از دریا آورده باشند بنه یا میخی از ارزیر بدو درکوب یا صورت کژدمی از سرب کرده در زیر او پنهان کن همه بر درست بماند. همچنین شاخ با شکوفه بنشانی بر هیچ نچکد» (همان: ۲۱۷).

ضبط «با شکوفه» که در دو نسخهٔ O و G آمده است، معنای روشنی ندارد؛ مگر اینکه آن را تحریف‌شدهٔ «باشگونه» بدانیم. ضبط درست «باژگونه» است که در دو نسخهٔ M و D به‌صورت «بازگونه» کتابت شده است. برای بهبود نباتات گاهی تخم یا شاخ را وارونه در خاک می‌کاشتند: «اگر خواهی که کدو بزرگ آید تخم او باژگونه در زیر خاک باید نهادن» (همان: ۲۲۸). جالب است که در شاهد اخیر نیز ضبط «باژگونه» در نسخهٔ G به

«با شکوفه» تغییر یافته است. «اگر خواهند تا انار ملیسی گردد، شاخ انار را سر فرو باید گرفت و در زیر خاک باید کرد به وقت بهار و رها باید کرد تا آن وقت که بگیرد و بیخ زند، آنگه بن آن شاخ بباید برید تا سر در زیر باشد و بن بر زبر، آنگه چون انار آرد ملیسی باشد» (جمالی یزدی، ۱۳۸۶: ۱۰۹). «آنچه قلم کاشته شود در آخر حوت از بارخانه شکسته سرنگون کارند که بهتر میگیرد و بار بسیار آورد» (ابونصری هروی، ۱۳۵۶: ۱۷۷). «اگر در وقت نشاندن این درخت (انار) گرداگرد نهال آن در حفره سنگ بچینند یا پیاز عنصل در بیخ آن درخت بنشانند یا آن درخت را سرنگون بنشانند چنانچه فروع شاخ در حفره بود انار آن شق نشود» (عبدالعلی بیرجندی، ۱۳۸۷: ۶۴). در کتاب آثار و احیاء از خمیده کاشتن شاخ انار سخن به میان آمده است: «بهترین آن بود که یک نیمهٔ آن در گود خوابانند و مانند کمانه بنشانند» (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۸: ۱۱).

۲ـ۱۲ «اگر خواهی که ترب بزرگ آید بر آن اندازه که ترا باید چوبی در زمین نشان و بیرون آر و کاه در آنجا کن آنگاه تخم ترب با سرگین بر زبرش بکار که چندانکه بچوب کو کرده باشی ترب بدان اندازه بیاید» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۲۲۹-۲۳۰).

سه نسخهٔ O، M و D «کو» ضبط کرده‌اند و در نسخهٔ G «که» آمده است. ضبط «کو» معنای روشنی ندارد و باید آن را تحریف «گو» به معنی گودال دانست. گو در معنی چاله‌ای که برای کاشت نباتات در اندازه‌های مختلف حفر می‌شد، به‌کرات در آثار و احیاء به کار رفته است (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۸: ۱۳، ۱۷، ۲۵، ۲۹، ۷۰). «اگر کسی خواهد که بن چغندر بغایت بزرگ شود گوی بزرگ بکند و از ریگ و سرگین گاو با هم آمیخته پر کند و بر روی آن تخم چغندر بکارد. چون بروید شاخ آن تخم‌ها همه یکی شود و بیخ‌های آن به هم متصل گردد و یکی شود و بزرگ گردد تا آن گو پر شود و گزر و ترب و شلغم نیز چنین توان کرد» (همان: ۱۹۸).

۲ـ۱۳ «اگر بروز هرمزد از ماه آذر تبری بدست گیری و بنزدیک درخت آئی و گوئی هان اگر بر بیفشانی ترا بیفکنم، یا طوقی از سرب در بن درخت کنی یا میخها از چوب بلوط نزدیکش بزمین فرو بری این همه آنست که نهال ببالد و بنازد» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۲۴۶). ضبط واژهٔ مشخص شده در نسخهٔ M بدون نقطه است. در نسخهٔ O: «بر بیارد» آمده است. «بنازد» را باید تصحیف «بیازد» دانست از مصدر یازیدن به معنی رشدکردن و بالیدن که دوبار دیگر در *نزهت‌نامه* به کار رفته است: «چون شاخ بیازد پیشتر از آنکه در بر آید در زیر خاک بپوش و بگذار تا دیگرباره سر برآرد و لختی بیازد» (همان: ۲۲۸).

۲ـ۱۴ «طالیقون گرم کنند و در آب نهند مگس بر آن نشود و اگر از آن منقاشی سازند و موی بدو برکنند و جرب گردانند دیگر باره برنیاید» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۲۵۵).

«جرب» در عبارت فوق معنای روشنی ندارد. این ضبط در سه نسخهٔ O، M و G آمده و باید آن را تصحیف «چرب» دانست؛ همانگونه که در دست‌نویس D آمده است. قدما با منقاشی از طالیقون موهای زائد به‌ویژه موهای خطرناک پلک را ریشه‌کن می‌کردند: «و یتخذ منه منقاش لشعر الأجفان فلایعود» (ابوریحان بیرونی، ۱۳۷۰: ۴۰۳). «ان المنقاش المعمول منه إذا نتف به الشعر الزائد فی أهداب الأجفان منع عوده» (ابوریحان بیرونی، ۱۳۷۴: ۴۳۵؛ نیز نک. انصاری شیرازی، ۱۳۷۱: ۲۷۹). در *عجائب المخلوقات* جنس منقاش از خارصینی دانسته شده و به اندودن روغن بر جای موی تصریح شده است: «اگر از وی منقاشی سازند و موی را بدان برکنند و بدهنی موضع نتف را بمالند موی برنیاید سیما نتف مکرر شود» (زکریای قزوینی، ۱۳۴۰: ۱۹۳).

۲ـ۱۵ «(زرنیخ) از چند گونه همی‌باشد یکی زرد ماده است و نرم و دیگر سرخ‌ترست و سخت» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۲۵۷).

ضبط «سرخ‌تر» را که بدون هیچ نسخه‌بدلی در متن آمده است، به قیاس «زرد ماده» در بخش نخست، باید تصحیف «سرخ نر» به شمار آورد. اعتقاد به نر و ماده بودن فلزات، سابقهٔ کهنی دارد؛ در بندهشن خماهن گوهر الماس نر دانسته شده است: «نخست آسمان را آفرید... و از خماهن که گوهر الماس نر است، سر او به‌روشنی بیکران پیوست» (فرنبغ‌دادگی، ۱۳۹۰: ۳۹-۴۰). «والحدید معدنه ینقسم صنفین: أحداهما لین یسمی النرماهن و یلقب بالانوثه لخوره. والاخر صلب یسمی الشابرقان و یلقب بالذکوره لصرامته» (ابوریحان بیرونی، ۱۳۷۴: ۴۰۴). در *نزهت‌نامه*، مغنیسیا به دو جنس نر و ماده تقسیم شده است: «یکی به لون خاکستر سیاه است و اندرو چشم‌ها همی‌تابد و این ماده است و پاره‌ای دیگر هست از آن سخت‌تر و آن حدیدی است و نرست» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۲۶۸). عین همین باور درباب شادنه هم آمده است: «از او دو گونه است یکی نر و یکی ماده» (همان).

۲ـ۱۶ «بلور جنسی است از آبگینه الا آنکه در معدن خویش بیالوده است و به هم آمده» (همان: ۲۶۴). ضبط «بیالوده» که بدون هیچ نسخه‌بدلی در متن آمده، تصحیف «بپالوده» است. به باور قدما بلور در معدن خویش پالوده و منجمد شده است و گداختن آن به آتش ممکن نیست: «ان البلور صنف من الزجاج یصاب فی معدنه مجتمع الجسم» (ابوریحان بیرونی، ۱۳۷۴: ۲۹۶). «بلور در معدن خویش مجتمع شده» (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳: ۲۱۰). «گمان جماعتی آن است که بلور به آتش بگدازد چنانکه آبگینه و از آن انواع اوانی سازند و آن ظنی است خطا و ممکن نیست» (همان). پاره‌های بلور را بدون هیچ تصرفی به شهر می‌آوردند و استادان حکاک با توجه به اندازه و شکل قطعهٔ بلور، از آن ظروف و آلات دیگر می‌ساختند (همان: ۲۱۱).

۲ـ۱۷ «چهار جزو گوگرد زرد بگداز و یک جزو توتیای ساده بر او فکن و بردار و بر صلایه نه و با یک جزو نوشادر و سه جزو نمک اندر آنی سحق کن... این اکسیریست که یک‌درم از آن بر ده درم مس پاکیزه نهی رنگی آید نیکو» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۲۷۴).

بنابر آنچه در متن آمده، مصحح پنداشته است که مواد یادشده باید بلافاصله و در یک آن، سوده شود. تعبیر مشخص‌شده قید نیست؛ بلکه مضاف‌الیه است و آنچه ایشان «اندر آنی» خوانده «اندارنی» است. اندرانی نوعی نمک بوده که آن را نمک نیشابوری و نمک طبرزد هم خوانده‌اند: «انواعش بسیار است: ملح طعام و ملح اندرانی که به پارسی نمک نیشابوری و نمک طبرزد گویند» (یوسفی هروی، ۱۳۹۱: ۱۶۱). این نوع نمک در صنعت اکسیر به کار می‌رفته است: «نوع دیگر باشد که آن را "نمک اندرانی" خوانند و آن جنس در علم صناعت اکسیر مستعمل دارند» (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳: ۲۷۳). «بهترین او ملح اندرانی معدنی است» (حکیم مؤمن، ۱۳۹۰: ۸۲۱). نمک اندرانی را افزایندهٔ هوش و دافع بلغم و سودا می‌دانستند (ابن‌سینا، ۱۳۹۰، ج ۲: ۲۲۸).

۲ـ۱۸ «دیگر چند بناها که معروف و مشهورست بازگوئیم. بناتجنبار گرگانست که بر سر کوه علی‌آباد از ناحیه سیاوشک و تا ایسکون دیواری کشیده‌اند از خشت پخته» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۳۱۲). ضبط واژهٔ نخست در نسخه‌های G و B مطابق متن است. نسخهٔ M بناء نحتیار و نسخهٔ O بناء نحتیار (بدون نقطه در واژهٔ نخست و حرف اول واژهٔ دوم) آورده‌اند. ضبط متن درست است؛ اما چون ترکیب اضافی است باید در میانهٔ دو جزو، همانطور که در نسخه‌های O و B دیده می‌شود، علامت میانجی افزوده شود و «بناء تجنبار/ بنای تجنبار» نگاشته

شود. تجنبار دیوار معروفی در گرگان بوده (نک. بکران، ۱۳۴۲: ۸۲) که به دستور انوشیروان ساخته شده است (فردوسی، ۱۳۸۸، د ۷: ۱۱۳). ضبط واژهٔ دوم در نسخه‌ها چنین است: G: السلون؛ M: ابسکون (بدون نقطهٔ حرف دوم واژهٔ)؛ O: ایسکون. صورت‌های یادشده تصحیف و تحریف «آبسکون» است که در نسخهٔ B آمده و جزیره و بندرگاهی مهم در خلیج گرگان بوده است (ابن‌اسفندیار، ۱۳۶۶: ۱۲۸، ۲۶۶، ۲۸۴).

۲ـ۱۹ «دیگر شادروان شوشتر از همه عظیم‌تر و جوئی که از سنگ کنده‌اند و آب سوی اهواز و یرقان رانده‌اند» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۳۱۵).

«یرقان» ضبط دست‌نویس‌های M و G است. نسخهٔ O «بربان» نگاشته است. بربان و یرقان صورت دگرگون‌شدهٔ «مسرقان» است که تنها در نسخهٔ B ضبط شده است. مسرقان شهری بوده است در خوزستان: «غریب شهری است بخوزستان آن را مسرقان خوانند. آنجا نوعی خرما باشد. هر که رطب آن بخورد و بعد از آن آب این شهر بخورد به همه حال تب آید او را» (بکران، ۱۳۴۲: ۷۵). همچنین دشت و رودی به نام مسرقان وجود داشته است (نک. ابن‌فقیه همدانی، ۱۳۰۲: ۲۲۷؛ ابن‌خردادبه، ۱۳۷۱: ۱۵۸). «در سراسر خوزستان سرزمینی آبادتر از مسرقان نیست» (ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۲۶؛ نیز نک. *حدودالعالم*، ۱۳۶۲: ۱۳۸). «سرچشمهٔ رود سوس از دینور باشد و این یک نیز به دجیل اهواز ریزد و مسرقان از دجیل بالای شادروان تستر جدا شده به دریای شرقی پیوندد» (همان: ۱۶۳؛ نیز نک. ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۲۵). «رود مسرقان اندر خوزستان رودیست که از رود شوشتر بردارد و تا اهواز برود» (*حدودالعالم*، ۱۳۶۲: ۴۶). «دو رود تیری و مسرقان در شهرهای خوزستان رواناند و به دریای فارس می‌ریزند» (انصاری دمشقی، ۱۳۸۲: ۱۶۸).

۲ـ۲۰ «نام تقدم هر نوعی یک تن را بوده است... عدل نوشروان و ظلم سدوم و سخاوت حاتم طائی و خط بسرمقله و نقاشی مانی چین و شجاعت رستم زال» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۳۱۹). حیرت‌آور است که مصحح محترم صورت درست نام مشخص‌شده را درنیافته است. «بسرمقله» که در دو نسخهٔ M و G آمده است، صورتی از «پسر مقله» است که در نسخهٔ O ذکر شده است. منظور از پسر مقله، ابن‌مقله از رجال معروف در تاریخ تمدن اسلامی و از سرآمدان خط‌نویسی است: «در بغداد علی بن مقلهٔ وزیر پدید آمد و رایت خط را برافراشت» (ابن‌خلدون، ۱۳۳۷، ج ۲: ۸۴۴؛ نیز نک. ابن‌ندیم، ۱۳۸۱: ۱۵).

۲ـ۲۱ «طوس فروماند و گفت فرزندان شاه با خسرو کشتی گیرند. هرکه او را بیفکند پادشاهی او راست... خسرو گفت اگرچه واجب نمی‌کند با عم خویش کشتی‌گرفتن لیکن بفرمان شاه است. آنگاه برهنه شدند و دو را بیفکند. چون بسیم رسید کیکاووس گفت خسرو مانده شده است این دیگر تا فردا افکنید. خسرو گفت هر روز برهنه نشایدبودن و نیکو نباشد. اگر ناگزیرست این نیز کفایت کرده شود. فرامرز را که کهتر فرزندان بود هم بیفکند» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۳۲۸). ضبط «فرامرز» در نسخهٔ O آمده است. نسخهٔ M «فربیرز» دارد که تصحیف «فریبرز» است و در دست‌نویس G به‌صورت «فری برز» آمده است. بدون تردید ضبط «فرامرز» نتیجهٔ سهو کاتب نسخهٔ O است که مصحح آن را در متن قرار داده است. بخشی از *نزهت‌نامهٔ علائی* شامل گزارش رویدادهای اساطیری و حماسی ایران است. مؤلف در این بخش، بازگشت کیخسرو به ایران و نقش گیو در این امر را بازگو کرده است. مطابق ضبط مصحح، وقتی کیخسرو به ایران می‌رسد، بخشی از درباریان به سرکردگی طوس که هواخواه فریبرز (فرزند دیگر کیکاووس) هستند، احساس خطر می‌کنند. بحث بالا می‌گیرد و طوس پیشنهاد

می‌دهد سزاوار تخت شاهی در مسابقهٔ کشتی مشخص شود. کیخسرو دو تن از فرزندان شاه را شکست می‌دهد. کیکاووس پیشنهاد می‌دهد کشتی سوم به روز دیگر موکول شود؛ اما کیخسرو نمی‌پذیرد و در حال خستگی فرامرز فرزند شاه و عموی خود را هم شکست می‌دهد.

رقیب کیخسرو برای رسیدن به تاج و تخت، در تمام منابع فریبرز است و هرگز نامی از فرامرز در میان نیست. مطابق گزارش فردوسی، طوس زرینه‌کفش با کیخسرو سر ناسازگاری دارد و گودرز پیامی تند به او می‌فرستد؛ اما طوس بر سزاواری فریبرز، فرزند کیکاووس پای می‌فشرد (فردوسی، ۱۳۸۸، د ۲: ۴۵۶-۴۵۸). گودرز و گیو برای پرهیز از جنگ نزد کیکاووس می‌روند. طوس تخت و تاج را سزاوار فریبرز و گودرز آن را شایستهٔ کیخسرو، نوهٔ شاه می‌داند. کیکاووس می‌گوید هرکدام دز بهمن را بگیرد وارث تاج و تخت خواهد شد. فریبرز شکست می‌خورد و کیخسرو به فر ایزدی دژ را می‌گشاید (همان: ۴۶۰-۴۶۸). «میان گودرز و طوس سخن رفت که طوس پادشاهی فریبرز را خواست ـ پسر کاوس ـ چون دز بهمن کیخسرو توانست ستدن قرار بر وی افتاد» (*مجمل التواریخ و القصص*، ۱۳۱۸: ۴۷). در *فرامرزنامهٔ بزرگ* هم هرگز فرامرز با کیخسرو کشتی نمی‌گیرد. در منبع اخیر، فریبرز در زمرهٔ بزرگان دربار کیخسرو است (*فرامرزنامهٔ بزرگ*، ۱۳۹۴: ۶ و ۸). کیخسرو، فرامرز را با سپاهی بزرگ مأمور فتح نواحی شرقی زابلستان یعنی قنوج و کشمیر می‌کند (همان: ۷-۱۱).

۲ـ۲۲ «اگر پیش من (افراسیاب) آئی درجت و منزلت تو بیفزایم و خراسان جملت تا نیشابور ترا دهم، باید که استران و چهارپایان را بازفرستی و خواسته همچنین آنچه ببرده‌ای و الا از حصار بیرون آی تا با هم بزنیم» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۳۳۵). «استران» ضبط نسخهٔ G است. دست‌نویس‌های O و M «اسیران» ضبط کرده‌اند که بدون تردید ضبط درست همین است. متن بالا پیام افراسیاب به آغش وهادان داماد طوس است که همراه گستهم به فرمان کیخسرو به مصاف شیده و کرسیوز در بخارا و سمرقند رفته بودند. آنها دشمن را شکست می‌دهند. افرسیاب درپی جبران این شکست به آغش وهادان پیام مذکور را ارسال می‌کند و سه چیز را از او می‌خواهد؛ بازگرداندن اسیران و چهارپایان و اموال به غنیمت گرفته‌شده (همان: ۳۳۴-۳۳۵). آغش وهادان در جواب او می‌نویسد: «من ندانستم که افراسیاب بدین نادانی است... آنرا که اسیر کردم و سوی ایرانشهر فرستادم... چگونه باز آرم» (همان: ۳۳۶).

۲ـ۲۳ «مژهٔ برگشته دلیلست بر بدی اندر دل و خیانت و غدر. چشم تیرهٔ بزرگ سرخ دلیلست بر ریا و بی‌شرمی» (همان، ۱۳۶۲: ۴۰۹).

«ریا»، ضبط دست‌نویس O است که آن را باید تصحیف «زنا» دانست که در نسخهٔ M آمده است. در علم فراست شکل، رنگ و اندازهٔ چشم را دلیل برخی صفات می‌دانستند؛ ازجمله چشم سیاه درشت نشانهٔ بی‌شرمی و زناکاری پنداشته می‌شد: «(چشم) تیره و بزرگ بر بی‌شرمی و زنا» (دنیسری، ۱۳۵۰: ۱۶۸). «چشم که از هر سو نگرد... دلیلست بر مشعوف‌بودن خداوندش بشهوت و لذت و زنا کردن» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۴۰۹). «چشم ازرق بی‌حرکت... حکم کن بر... ضعف ایمان و زنا» (همان). «جنبنده بدان مانند که خاشاک درافتاده است دلیل کند بر... زنا و غنا» (همان). «هرگاه چون در چشم نقطه‌ها بینی... دلیلست بر بدی بسیار و بازی‌کردن و زنا» (همان: ۴۰۹-۴۱۰).

۲ـ۲۴ «یکی گفت چنان دیدم که خایهٔ پخته را پوست باز می‌کنم... تعبیر کردند که گورشکافست... دیگر یکی پسر شیرین را گفت در خواب دیدم که ماه در میان ثریا رفت و گفت پسر شیرین را آگاه کن و خبر ده گفت عمر پسر شیرین هفت روز ماندست و همچنان بود... دیگر یکی در ماه رمضان از پسر شیرین پرسید... (همان: ۵۰۳-۵۰۴). ضبط «پسر شیرین» در هر چهار عبارت از نسخهٔ G انتخاب شده است. «پسر شیرین» تصحیف «پسر سیرین» است که در دست‌نویس‌های O و B آمده است. منظور از پسر سیرین، ابوبکر محمد بن سیرین معبر معروف جهان اسلام است؛ «محمد بن سیرین... از مشهورترین عالمان این دانش (دانش تعبیر خواب) به شمار می‌رفته و قوانینی از این علم را از وی گرفته و تدوین کرده‌اند و مردم تا این عصر آن قوانین را نسل در نسل برای ما نقل کرده‌اند» (ابن‌خلدون، ۱۳۳۷، ج ۲: ۱۰۰۶). در برخی منابع فارسی به‌جای «ابن‌سیرین»، «پسر سیرین» به کار رفته است (برای نمونه نک. *خوابگزاری*، ۱۳۸۵: ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۸، ۸۹، ۹۰ و...).

۳ـ نتیجه‌گیری

نزهت‌نامهٔ علایی اثر شهمردان بن ابی‌الخیر یکی از مهم‌ترین دایرةالمعارف‌های کهن در تاریخ ادبیات ایران است که در اواخر سدهٔ پنجم هجری نگاشته شده است. این اثر ترجمه و نگارش کتاب دیگری از خود مؤلف به نام *البدایع* است که با افزود و کاست برخی مطالب به فارسی برگردانده شده است. این متن همانند آثار علمی سدهٔ چهارم و پنجم هجری به زبانی ساده و روان و خالی از حشو و زواید نوشته شده است و از جنبهٔ تاریخ زبان فارسی و اشتمال بر لغات و ترکیبات و ساختارهای اصیل نحوی در کمال اهمیت است. *نزهت‌نامهٔ علائی* بنابر سرشت دایرةالمعارفی خود متنی چنددانشی است و بر دانش‌ها و موضوعاتی مانند حیوان‌شناسی، پرنده‌شناسی، حشره‌شناسی، کشاورزی، کانی‌شناسی، ستاره‌شناسی، ریاضیات، منطق، هندسه، طلسم، طب، فراست، آثار علوی، تعبیر خواب، دانش عطرسازی، زرق و شعبده و اموری از این دست مشتمل است. از آنجایی که این متن برای استفادهٔ عموم مردم نگاشته شده و مؤلف درپی بیان عجایب و غرایب بوده، بسیار با فرهنگ عامه درآمیخته است و از این رهگذر آیین‌ها و باورهای کهن بسیاری در آن حفظ شده است؛ بنابراین تصحیح انتقادی این متن مستلزم شرایط و ضوابط ویژه‌ای است که با وجود تلاش‌های صورت‌گرفته، تاکنون محقق نشده است. مصحح محترم با وجود دسترسی به برخی از بهترین دست‌نویس‌ها، به‌سبب نداشتن روش و معیاری مناسب در تصحیح، دچار لغزش‌های بسیار شده است و بدون هیچ دلیلی گاه ضبط اصیل برخی نسخه‌ها را وانهاده و ضبط‌های نادرستی را به متن برده است. علاوه‌بر نداشتن روش و معیار روشن در تصحیح متن، بی‌توجهی به ابعاد و زوایای معنایی باعث شده است تا ضبط‌های اشتباه در متن قرار گیرد. برخی از کاستی‌های متن *نزهت‌نامهٔ علائی* ناشی از بی‌توجهی به دانش حیوان‌شناسی و باورهای مرتبط با آن است؛ مثلا بی‌اطلاعی از بیماری‌های اسب، شکار کفتار، عادات نکوهیدهٔ کفتار، خاصیت سم اسب در درمان علت خنازیر، خواص جند بیدستر و فایدهٔ سم خر در بهبود صرع سبب شده است که ضبط‌های ناصوابی در متن قرار گیرد. نداشتن آگاهی از آیین‌های کشاورزی همانند باژگونه‌کاشتن قلمهٔ انار و شیوهٔ خاص کاشت ترب سبب برخی لغزش‌ها در تصحیح متن است. بی‌توجهی به برخی اشارات کانی‌شناختی همانند تقسیم برخی کانی‌ها به نر و ماده، پالودگی طبیعی بلور در معدن و وجود

نوعی نمک به نام نمک اندرانی، زمینهٔ دیگر لغزش مصحح و برگزیدن ضبط‌های نادرست است. برخی نام‌های جغرافیایی همانند ابله و مسرقان به ایله و یرقان تبدیل شده است. حتی اعلام نیز دچار تحریف و تصحیف شده است. این پژوهش افزون‌بر تصحیح و توضیح بیست و چهار موضع مبهم از متن *نزهت‌نامهٔ علائی* به‌روشنی نشان می‌دهد که برای رسیدن به ضبط اصیل، افزون‌بر دقت و تأمل در نسخه‌ها، دانش زمینه‌ای در شناخت موضوعات متنوع کتاب و رجوع به منابع مقتضی بسیار ضروری است.

منابع

۱. ابن‌اسفندیار، بهاءالدین محمد (۱۳۶۶). *تاریخ طبرستان*، تصحیح عباس اقبال آشتیانی، تهران: پدیده خاور.

۲. ابن‌حوقل (۱۳۶۶). *سفرنامهٔ ابن‌حوقل (ایران در صورةالأرض)*، ترجمه و توضیح جعفر شعار، تهران: امیرکبیر.

۳. ابن‌خردادبه (۱۳۷۱). *مسالک و ممالک*، ترجمهٔ سعید خاکرند، با مقدمهٔ آندره میکل، تهران: مؤسسهٔ مطالعات و انتشارات میراث ملل و مؤسسهٔ فرهنگی حنفاء.

۴. ابن‌خلدون، عبدالرحمن (۱۳۳۷). *مقدمه*، ترجمهٔ محمد پروین گنابادی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

۵. ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۹۰). *قانون*، ترجمهٔ عبدالرحمن شرفکندی (هژار)، تهران: سروش.

۶. ابن‌فقیه همدانی، ابی‌بکر احمد بن محمد (۱۳۰۲). *مختصر کتاب البلدان*، به کوشش دخویه، لیدن: بریل.

۷. ابن‌ندیم، محمد بن اسحق (۱۳۸۱). *الفهرست*، ترجمهٔ محمدرضا تجدد، تهران: اساطیر.

۸. ابوریحان بیرونی، محمد بن احمد (۱۳۷۴). *الجماهر فی الجواهر*، تحقیق یوسف هادی، تهران: میراث مکتوب و علمی و فرهنگی.

۹. ــــــــــــــــــــــ (۱۳۷۰). *الصیدنه*، تصحیح عباس زریاب‌خویی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

۱۰. ابونصری هروی، قاسم بن یوسف (۱۳۵۶). *ارشادالزراعه*، به اهتمام محمد مشیری، تهران: امیرکبیر.

۱۱. اسدی طوسی، ابونصر علی بن احمد (۱۳۵۴). *گرشاسب‌نامه*، به اهتمام حبیب یغمایی، تهران: طهوری.

۱۲. انصاری دمشقی، شمس‌الدین محمد بن ابی‌طالب (۱۳۸۲). *نخبةالدهر فی عجائب البر و البحر*، ترجمهٔ سید حمید طبیبیان، تهران: اساطیر.

۱۳. انصاری شیرازی، علی بن حسن (۱۳۷۱). *اختیارات بدیعی*، تصحیح محمدتقی میر، تهران: شرکت دارویی پخش رازی.

۱۴. بکران، محمد بن نجیب (۱۳۴۲). *جهان‌نامه*، به کوشش محمدامین ریاحی، تهران: کتابخانهٔ ابن‌سینا.

۱۵. بهار، محمدتقی (۱۳۸۶). *سبک‌شناسی*، جلد دوم، تهران: زوار.

۱۶. بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین (۱۳۸۸). *تاریخ بیهقی*، تصحیح محمدجعفر یاحقی و مهدی سیدی، تهران: سخن.

۱۷. تبریزی، محمدتقی بن محمد (۱۳۹۴). *خواص الحیوان*، به کوشش میرهاشم محدث و یوسف بیگ‌باباپور، تهران: سفیر اردهال.

۱۸. تبریزی، محمدحسین بن خلف (۱۳۴۲). *برهان قاطع*، به اهتمام محمد معین، تهران: کتابفروشی ابن‌سینا.

۱۹. جاحظ، ابوعثمان عمر بن بحر (۱۳۶۲ ق/ ۱۹۴۳ م). *الحیوان*، الجزء الخامس، تحقیق و شرح عبدالسلام هارون، مصر: مطبعه المصطفی البابی.

۲۰. ـــــــــــــــــــــــــ (۱۳۸۶ ق/ ۱۹۶۷ م). *الحیوان*، الجزء السادس، تحقیق و شرح عبدالسلام هارون، مصر: مطبعه المصطفی البابی.

۲۱. جرجانی، اسمعیل بن حسن (۱۳۸۸). *الاغراض الطبیه و المباحث العلائیه*، تصحیح حسن تاج‌بخش، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

۲۲. جمالی یزدی، ابوبکر مطهر (۱۳۸۶). *فرخ‌نامه*، به کوشش ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.

۲۳. جوهری نیشابوری، محمد بن ابی‌البرکات (۱۳۸۳). *جواهرنامهٔ نظامی*، به کوشش ایرج افشار و با همکاری محمد رسول دریاگشت، تهران: میراث مکتوب.

۲۴. جهان‌پور، فرهنگ (۱۳۶۳). «نزهت‌نامهٔ علائی اثر شهمردان بن ابی‌الخیر رازی (۱)»، *ایران‌نامه*، شمارهٔ ۸، ۵۹۴-۵۷۵.

۲۵. حبیش تفلیسی، کمال‌الدین ابوالفضل (۱۳۹۰). *بیان الطب*، تصحیح سید حسین رضوی برقعی، تهران: نشر نی.

۲۶. *حدود العالم* (۱۳۶۲). به کوشش منوچهر ستوده، تهران: کتابخانهٔ طهوری.

۲۷. حکیم مؤمن (۱۳۹۰). *تحفهٔ حکیم مؤمن*، با مقدمهٔ میر سید احمد روضاتی، تهران: سنایی.

۲۸. خاقانی شروانی، افضل‌الدین بدیل (۱۳۷۸). *دیوان*، تصحیح ضیاءالدین سجادی، تهران: زوار.

۲۹. *خوابگزاری* (۱۳۸۵). به کوشش ایرج افشار، تهران: المعی.

۳۰. دنیسری، شمس‌الدین محمد (۱۳۵۰). *نوادر التبادر لتحفه البهادر*، به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

۳۱. *دو فرس‌نامه* (۱۳۶۳). به اهتمام علی سلطانی گرد فرامرزی، تهران: مؤسسهٔ مطالعات دانشگاه مک‌گیل به همکاری دانشگاه تهران.

۳۲. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران: مؤسسهٔ لغت‌نامه.

۳۳. ذبیحی، رحمان (۱۳۹۶). «باورها و آیین‌های عامیانهٔ نباتی در نزهت‌نامهٔ علائی»، *دوماهنامهٔ فرهنگ و ادبیات عامه*، سال ۵، شمارهٔ ۱۸، ۲۹-۴۶.

۳۴. رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۱۳۶۸). *آثار و احیاء*، به اهتمام منوچهر ستوده و ایرج افشار، تهران: مؤسسهٔ مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل با همکاری دانشگاه تهران.

۳۵. زکریای قزوینی، محمد بن محمود مکمونی (۱۳۴۰). *عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات*، تصحیح نصرالله سبوحی، تهران: کتابخانه ناصرخسرو.

۳۶. سام‌خانیانی، معصومه؛ اخیانی، جمیله؛ اسلامی، محرم؛ محبتی، مهدی (۱۳۹۹) «ضرروت تصحیح دوبارهٔ نزهت‌نامهٔ علائی»، *دوفصل‌نامهٔ تاریخ ادبیات*، دورهٔ سیزدهم، شمارهٔ ۲، ۱۷۱-۱۹۶.

۳۷. سجادی، ضیاءالدین (۱۳۷۴). *فرهنگ لغات و تعبیرات دیوان خاقانی*، تهران: زوار.

۳۸. شهمردان بن ابی‌الخیر (۱۳۶۲). *نزهت‌نامهٔ علائی*، تصحیح فرهنگ جهان‌پور، تهران: مؤسسهٔ مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

۳۹. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۸۶). *تاریخ ادبیات در ایران*، تهران: فردوس.

۴۰. عبدالعلی بیرجندی (۱۳۸۷). *معرفت فلاحت*، به کوشش ایرج افشار، تهران: میراث مکتوب.

۴۱. عبدالهادی مراغی (۱۳۸۸). *منافع‌الحیوان*، به کوشش محمد روشن، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.

۴۲. عنصرالمعالی، کیکاوس بن اسکندر (۱۳۷۵). *قابوس‌نامه*، تصحیح غلامحسین یوسفی، تهران: علمی و فرهنگی.

۴۳. *فرامرزنامهٔ بزرگ* (۱۳۹۴). به کوشش ماریولین فان زوتفن و ابوالفضل خطیبی، تهران: سخن.
۴۴. فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۸). *شاهنامه*، به کوشش جلال خالقی مطلق، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
۴۵. فرنبغ‌دادگی (۱۳۹۰). *بندهشن*، گزارنده: مهرداد بهار، تهران: توس.
۴۶. مایل هروی، نجیب (۱۳۶۹). *نقد و تصحیح متون*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
۴۷. *مجمل التواریخ و القصص* (۱۳۱۸). تصحیح ملک‌الشعراء بهار، تهران: کلالهٔ خاور.
۴۸. مسعودی، علی بن حسین (۱۳۸۷). *مروج‌الذهب*، ترجمهٔ ابوالقاسم پاینده، تهران: علمی و فرهنگی.
۴۹. مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد (۱۳۶۱). *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، ترجمهٔ علینقی وزیری، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
۵۰. مقدسی، مطهر بن طاهر (۱۳۷۴). *آفرینش و تاریخ*، ترجمهٔ محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: آگه.
۵۱. نخجوانی، محمد بن هندوشاه (۱۳۵۵/ ۲۵۳۵). *صحاح‌الفرس*، به اهتمام عبدالعلی طاعتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۵۲. نصرالله منشی، ابوالمعالی (۱۳۸۶). *ترجمهٔ کلیله و دمنه*، تصحیح و توضیح مجتبی مینوی، [بی‌جا]: [بی‌نا].
۵۳. وسل، ژیوا (۱۳۶۸). *دایرةالمعارف‌های فارسی*، ترجمهٔ محمدعلی امیرمعزی، تهران: طوس.
۵۴. یوسفی هروی، یوسف بن محمد (۱۳۹۱). *ریاض الادویه*، تصحیح سید محمد نظری، تهران: المعی.